

Емілія Костишин, здобувач

Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Розвиток економічної та соціальної сфер життєдіяльності суспільства і держави приводить до якісних змін стосовно професійних вимог до фахівця, рівня його кваліфікації, особистісних якостей і рис тощо. Все це сприяє розвитку високої організованості та дисципліни, підготовці людини до праці, вмлої виховної та пізнавальної діяльності, розвитку професійного мислення.

Постановка проблеми. Якісна освіта розглядається сьогодні як один із індикаторів високого рівня життя, інструмент соціальної злагоди та економічного зростання. Співвідношення економічної та соціальної сфери суспільства мають свої особливості. Економіка служить визначним фактором важливих соціальних інститутів, таких, як освіта, наука, сфера культури тощо. У той же час система освіти є важливим фактором розвитку економіки. Рівень загальної освіченості населення прямо та опосередковано впливає на економічні показники країни. Ускладнення структури економіки потребує більш розгалуженої структури освіти, змін технологій використання знань та загалом підвищує значення освіти, порівнюючи її з іншими економічними показниками. У період розбудови національної школи, крім удосконалення змісту навчання, модернізації його форм і методів, важливо оптимізувати процес навчання, тобто так організувати його, щоб досягти найкращих результатів у навчанні за найменших витрат часу і зусиль. Усе це має відбуватися водночас з інтенсифікацією процесу навчання. Сучасна школа не може ґрунтуватися на примусі, що призводить до формування безініціативної особистості. Посилення міжпредметних і внутріпредметних зв'язків дає змогу заощаджувати навчальний час, ефективніше формувати науковий світогляд, спираючись на філософську ідею єдності між предметами і явищами.

Формування економічної культури старшокласників в умовах сучасної школи багато в чому залежить від правильного підходу до організації такої роботи та управління нею. І тому одне з першочергових завдань, які стоять перед школою, – це озброїти старшокласників понятійним апаратом, який є базою економічної підготовки майбутнього фахівця.

На сучасному етапі економічних перетворень вимоги до навчального перегляду форм та змісту економічної освіти в Україні посилюються передусім кількома історичними та інституційними чинниками [8, 30]:

1. Етапом відносної макроекономічної стабілізації;
2. Появою все нових і нових інституцій, притаманних ринковій економіці;
3. Усвідомлення громадянами України свого статусу як платників податків із пов'язаними з цим правами та обов'язками;
4. Неухильною інтеграцією України у міжнародний ринок праці.

Економічний устрій в Україні вимагає такої якості освіти, яка завтра допоможе випускникам шкіл вільно включитися в реальне життя і брати активну участь у здійсненні економічних реформ шляхом безпосередньої діяльності в нових умовах формування і розвитку ринкових відносин. Природно, що вільне входження нинішнього школяра в реальне життя стало складнішим, а отже, сьогодні, і тим більше в майбутньому, економічній освіті школярів альтернативи не існує. Тільки знання і вміння дають змогу вільно орієнтуватися в ринкових економічних відносинах, правильно розв'язувати проблеми, що виникають перед випускниками у виборі професійного навчального закладу, в адаптації до умов конкурентного ринку праці і соціального захисту від безробіття, інших конфліктів і колізій. Для того, щоб правильно зрозуміти економічне життя суспільства, його потрібно розглянути насамперед у процесі розвитку, на кожному з етапів якого воно має свої специфічні особливості.

Мета статті: розглянути основні дидактичні підходи щодо формування економічної культури старшокласників у навчальному і виховному процесах.

ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Виклад основного матеріалу. Під процесом формування економічної культури старшокласників в контексті дослідження усвідомлюється системна організація навчально-виховного процесу, спрямована на формування основних якостей економічного мислення, розвиток потреби школярів у набутті широких економічних знань, виховання та самовиховання основних духовних цінностей особистості для ефективного застосування сформованих якостей в умовах сучасного соціально-економічного середовища.

Завдання формування економічної культури старшокласників вимагає створення спеціальної системи стратегічних цілей, дидактичних принципів, факторів, визначення функцій, а також методів, організаційних форм, умов та засобів діагностики цього процесу.

У сучасній науці системний підхід має одне з першорядних значень у теорії і практиці педагогіки (Ю. Бабанський, Т. Ільїна, Н. Кузьміна, А. Куракін, Ф. Корольов, В. Лозова, Л. Новикова, Г. Троцько та інші). Системний підхід дає змогу врахувати велику кількість факторів найрізноманітнішого характеру, виділити з них ті, які найсильніше впливають на об'єкт педагогічної діяльності. Системний підхід розглядається як єдиний загальнонауковий методологічний напрям, що ставить метою розробку принципів, методів і засобів дослідження, організації та функціонування педагогічних об'єктів та процесів, виходить з багаторівневої ієрархії структурної організації будь-якого педагогічного об'єкта. Він уможливає виявлення специфіки кожного з цих рівнів і, водночас, представлення їх у єдності. Структуроутворювальними одиницями системи є елементарні складові, які мають функціональну та структурну специфічність, а також функціональну інтегративність [3, 146].

Уявлення про цілісність системи конкретизуються через поняття зв'язку між її складовими елементами. В. Лозова пише, що встановлення взаємозв'язків між елементами системи допомагає виявити умови, засоби, методи, тенденції, закономірності педагогічних процесів [5, 37]. Зв'язок і сталість структури є характерними ознаками системи, а рівень цілісності останньої залежить від її цілеспрямованості, повноти набору компонентів, якості кожного компонента і щільності взаємозв'язків, як між компонентами, так і між кожним з них і системою. Структура системи впливає на її працездатність, функціонування. Основними компонентами цілісного процесу

формування економічної культури старшокласників є: завдання, фактори, цілі, функції, принципи, організаційні форми, методи, умови формування та показники сформованості економічної культури.

Аналіз доробку вітчизняних учених з проблеми економічного виховання показує, що вона поліаспектна і розв'язує: 1) історичні аспекти економічного виховання у зв'язку з трудовим (А. Вихрущ, Н. Калініченко, М. Лемківський, Г. Шевченко, В. Мадзігон, Д. Сметанін, Д. Тхоржевський); систему шкільної освіти і виховання (О. Камишанченко, А. Нісімчук, І. Прокопенко, Л. Мачулко, О. Собчук); 3) організаційні і методичні засади використання економічного потенціалу навчальних предметів (І. Носаченко, О. Плахотнік, А. Сиротинко, І. Смолюк, М. Тименко); 4) теоретико-методологічні основи економічного виховання учнів ПТУ (І. Лікарчук, Н. Ничкало, І. Носаченко, В. Сидоренко); 5) окремі аспекти економічної підготовки майбутніх вчителів (П. Бойчук, Н. Грама, Г. Ковальчук, О. Кравчук, Ю. Палкін, О. Падалка, О. Шпак); 6) проблему економічної підготовки у системі післядипломного навчання (М. Бабяк, Л. Каращук, С. Крисюк, В. Маслов, Н. Протасов, В. Стрельников); 7) управлінські аспекти економічної освіти і виховання (Л. Даниленко, Г. Дмитренко, Н. Островерхова); 8) проблему економіки освіти (Б. Андріївський, В. Затурська). Останніми роками інтенсивно ствердилися організаційно-педагогічні і матеріально-технічні основи економічної підготовки майбутніх вчителів – відкриття спеціальних факультетів і відділень (В. Кузь, І. Прокопенко, В. Скотний, М. Шкіль).

На основі аналізу психолого-педагогічної, філософської та економічної літератури можна стверджувати, що економічна підготовка учня старшої школи – це вироблення в особистості чіткого уявлення про наукові закономірності розвитку ринкової економіки, особливості ринкових відносин, цілеспрямоване формування економічних знань, високої організованості та творчої ініціативи, вміння, дбайливого ставлення до навколишнього середовища, вироблення звички практично використовувати економічні знання у навчально-виховній діяльності учнів загальноосвітньої школи.

В основі розвитку економічних знань особистості лежить економічна свідомість, яка виконує ряд функцій, основними з яких є пізнавальна, регулятивна, соціально-перетворювальна. Зміст кожної з названих функцій полягає в наступному:

- пізнавальна функція економічної свідомості має на меті розкриття у старшокласників можливостей пізнання та свідомого використання

ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

економічних законів, а також усвідомлення суттєвих зв'язків між явищами та закономірностями економічної діяльності;

- регулятивна функція економічної свідомості базується на логічному обґрунтуванні правових норм і правил відповідного виду суспільних відносин, приватної і державної власності та ін.;

- соціально-перетворювальна функція економічної свідомості полягає у забезпеченні творчої участі учнів в організації певного виду праці, створенні учнівських кооперативних об'єднань та набуття власного позитивного досвіду економічних відносин [4].

Досліджуючи означену проблему, ми з'ясували, що названі функції можуть бути ефективно реалізовані з-за умов дотримання таких принципів в організації навчального процесу: соціально-економічної детермінованості, системності, комплексності, наступності, послідовності, науковості, прогностичності.

Принцип соціально-економічної детермінованості визначає цільову, змістову, методичну та організаційну складові навчального процесу у системі економічної освіти старшокласників. Через реалізацію цього принципу відбувається зв'язок економічного навчання з життям. Ґрунтується він на об'єктивних зв'язках між наукою і виробництвом, теорією і практикою. Теоретичні знання є основою сучасної продуктивної праці, яка конкретизує їх, сприяє міцному, свідомому засвоєнню. Реалізацією цього принципу забезпечують використання на уроках життєвого досвіду учнів, набутих знань у практичній діяльності, розкриття практичної значимості знань, безпосередня участь школярів у громадському житті. Наприклад, через використання проектно-методики і створення навчального проекту поглиблюються теоретичні знання програмованого і позапрограмового матеріалу. Проблемно-пошукові, творчі роботи і дослідницькі завдання – кращий засіб зв'язку теорії і практики. Наприклад, вивчаючи тему “Попит. Пропозиція. Ринкова ціна”, учні виконують практичну роботу, як встановити ринкову ціну на основні продукти споживання. При вивченні теми “Інфляція” старшокласники обчислюють рівень інфляції на основі зміни цін на деякі продукти харчування. Наголошуючи на важливості поєднання навчання з життям, Я.-А. Коменський вважав, що учень легше засвоюватиме навчальний матеріал, якщо знатиме, яку користь має те, що вивчається, в повсякденному житті.

Принцип системності дає змогу побачити складні об'єкти в нерозривній єдності, взаємозумовленості та взаємодії. Цілі, завдання,

принципи і методи економічного навчання не можна розглядати відокремлено, оскільки це порушує загальну логіку навчального процесу, взаємозумовленість його складових. Принцип системності дає змогу узгоджувати дію складових навчального процесу, оптимізувати управління ним. Реалізації принципу системності сприяють сучасні програми із загальноосвітніх предметів, у яких передбачено розкриття внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків і формування системних знань про реальний світ. Елементи економічних знань можна інтегрувати у програму інших дисциплін порізному. Так, наприклад, якщо на уроці української мови розглядати як правильно написати заяву на ім'я керівника підприємства з проханням прийняти на роботу, то для цього, скажімо, вчителю зовсім не обов'язково спочатку дати дітям поняття ринку праці, охарактеризувати типи безробіття, побудувати залежність між рівнем інфляції та рівнем безробіття у вигляді кривої Філіпса тощо. Отже, в цьому випадку елемент економічних знань може бути використаний без попереднього, так званого “інформаційного блоку”, який вчитель доводить до свідомості учня. Елементи економічних знань можна давати учням під час вивчення практично всіх шкільних предметів. Так, криві попиту, пропозиції, рівноважну ціну можна вивчати на уроках математики; економічну термінологію, загальноприйняту в усьому світі – на уроках англійської мови; проблему обмеженості ресурсів та визначення продуктивності праці – на уроках трудового виховання; історичні типи економічних систем та вплив економічного розвитку на політику – на уроках історії; раціональне використання природних, капітальних та людських ресурсів – на уроках географії; вплив економічних умов функціонування суспільства на свідомість та свободу особистості – на уроках літератури тощо. Варто зазначити, що у більшості країн світу (в тому числі й у США) економіка не є обов'язковим шкільним предметом. Тому формування основ економічного мислення базується саме на міжпредметних зв'язках, на інтегрованому викладанні економіки у школі. Досвід вчителів інших країн у цьому напрямі заслуговує на увагу. Так, наприклад, у школах Японії наголос робиться на ознайомленні учнів із системою роботи тих установ, з якими вони вимушені будуть зустрічатися у дорослому житті: це екскурсії до банку (з обов'язковим ознайомленням з процесом відкриття рахунку, порядком отримання коштів тощо), на біржу праці (ознайомлення з порядком реєстрації на біржі, з особливостями поведінки під

ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

час співбесіди з роботодавцем і тому подібне), на підприємства міста чи району тощо. У шкільних закладах Швеції наголос робиться на вихованні раціонального споживача, який витрачає кошти на корисну, здорову їжу; раціонально реагує на рекламу і надає перевагу екологічно чистим технологіям виробництва споживчих товарів тощо. У школах США можна виділити дві тенденції: по-перше, це вивчення економічних концепцій з метою розуміння загальних закономірностей економічного розвитку (можна сказати, що у цьому випадку економічна освіта виступає як складова освіти громадянської, оскільки врешті-решт спрямована на формування особистості свідомого громадянина країни); по-друге, це чітко виражений бізнесовий напрямок економічної освіти, тобто ознайомлення учнів з економічними поняттями тільки тією мірою, яка потрібна для ведення у майбутньому своєї бізнесової діяльності у даній країні. Звісно, будь-який досвід, які б чудові результати він не обіцяв, не можна переносити на вітчизняний ґрунт без критичного переосмислення та відповідної адаптації. Але, без сумніву, він заслуговує на увагу українських вчителів і може бути використаний у справі забезпечення міжпредметних зв'язків під час вивчення економіки.

Принцип комплексності зумовлює тісне поєднання усіх напрямів розвитку особистості: інтелектуального, морального, волевого, емоційного. Його реалізація у процесі навчання дає можливість повніше враховувати та використовувати всі діючі інститути, що впливають на становлення і розвиток особистості: державні й громадські організації, засоби масової інформації, досягнення суміжних галузей науки і практики тощо. Ефективність економічного навчання значною мірою залежить від комплексного впливу всіх складових навчального процесу, їх спрямування на досягнення поставлених цілей. Формування економічної культури старшокласників – складний процес, який відбувається у ході цілеспрямованої навчально-виховної діяльності педагогів, а також під впливом численних соціальних факторів. У ньому беруть участь сім'я, друзі, родичі, знайомі, різноманітні учнівські об'єднання, громадські організації тощо, тобто те соціальне середовище, в якому перебуває дитина. Тому педагоги повинні обов'язково враховувати особливості впливу навколишнього середовища та сприяти встановленню оптимальних взаємин старшокласника з соціумом. Соціальний простір умовно можна поділити на такі складові: сім'я, школа, суспільство.

Сім'я у процесі формування економічної культури визначає первинне самовизначення й орієнтацію дитини щодо майбутньої професійної діяльності. Важливими тут є наступні аспекти впливу на розвиток особистості: рівень культури праці членів родини, їхня трудова вихованість, морально-ціннісні орієнтири та ставлення до праці, відповідальне, старанне виконання дітьми своїх сімейних обов'язків, допомога дорослим у домашньому господарстві та інше.. Саме в сім'ї дитина відчуває на собі матеріальну турботу про себе, спостерігає за фінансовим станом сім'ї. Основне завдання сімейного виховання – підготувати дітей до життя в існуючих соціальних умовах. Сім'я завжди виступає одним з основних чинників формування особистості і долі людини. Жодна з психологічних та педагогічних шкіл не заперечує важливої ролі первинної соціалізації, дитячих вражень та переживань у житті особи, які набуваються саме у сім'ї. Від соціального клімату у сучасній сім'ї, духовного й фізичного становлення у ній дітей значною мірою залежить успішність процесів розвитку і соціалізації особистості.

Значний вплив на формування економічної культури в період навчання у школі має діяльність учня на уроках, заняттях спеціалізованих гуртків, факультативів, секцій, при вивченні інтегрованих навчальних курсів, практичному виконанні індивідуальних та групових проєктів чи завдань, під час позаурочної виховної роботи (спеціальні бесіди, лекції, оформлення кабінетів школи, виготовлення спеціалізованих стінгазет і плакатів, виставки робіт школярів тощо), участі старшокласників у святах, конкурсах, змаганнях, екскурсій на виробництво та у професійно-технічні й вищі навчальні заклади, самостійної навчально-пізнавальної діяльності старшокласників (читання літератури, дослідницька робота, пошук потрібної інформації в Інтернеті) тощо.

Принцип наступності. Реалізація принципу наступності при подальшому розвитку старшокласників дає можливість на практиці пов'язати його попередню навчальну підготовку та досвід, коли закладалися основи його науки, культури, з розвитком у процесі подальшого навчання. Принцип наступності повною мірою впливає на зміст, форми, методи економічного навчання, виходячи з обсягу тих знань, умінь та навичок, які були отримані. Реалізація цього принципу дає змогу найтісніше наблизити теорію до практики.

Принцип послідовності. Виходячи з цього принципу, можливо раціональніше структурувати зміст економічного навчання, побудувати

ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

алгоритм навчання старшокласників відповідно до їхніх індивідуальних особливостей та потреб, стимулювати самоосвіту учнів. Принцип послідовності важливий для різних форм планування навчального процесу старшокласників: підготовки і виконання домашніх завдань, роботи над творчими завданнями, у суспільно корисній праці. Навчальний процес при тому має базуватися на таких принципах:

- від простого до складного;
- від конкретного до абстрактного;
- від відомого до невідомого;
- від спостереження до міркувань.

Але послідовність має бути не тільки в роботі слухачів і виконавців навчального процесу, а й у навчальній діяльності вчителів та організаторів, оскільки вона підвищує ефективність цієї діяльності, сприяє їхньому розвитку. Економічна освіта вчителів відкриває можливості для виконання ними нових функцій утворенні якісного освітнього простору, розкриття професійного потенціалу на основі розуміння свого місця у системі сьогоденних перетворень, а також засвоєння механізму адаптації до мінливих умов життя і діяльності. Механізм адаптації виробляється кожним педагогом індивідуально, але має загальні для всіх освітян тенденції:

- необхідність опанування новими знаннями, вільне володіння основами економічної теорії, її концепціями, законами, принципами;
- засвоєння нових моделей економічної поведінки і системи цінностей;
- розвиток комунікативних навичок та навичок ділового спілкування, використання можливостей для кооперації, співробітництва у професійній сфері;
- прагнення до успіху, оптимізм.

Принцип науковості. Оскільки навчання в системі економічної шкільної підготовки спрямоване на отримання економічних знань, а також на поповнення їх новими, то принцип науковості вимагає у кожній конкретній ситуації спиратися на нові досягнення в даній і суміжних галузях науки та суспільно корисної практики. Цей принцип не обмежується тільки поданням науково обґрунтованої інформації. Він вимагає побудови всього навчального процесу на наукових засадах, впровадження у практику досягнень сучасної педагогіки та психології, новітніх технологій навчання, використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Реалізація цього принципу передбачає застосування інтерактивних форм навчання у поєднанні з сучасними освітніми технологіями, а також традиційних форм і методів

навчання. До найефективніших форм і методів за нижчеказаними моделями можна віднести:

- модель прямого викладання (лекції, екскурсії, творчі зустрічі з фахівцями, бесіда, розповідь);
- моделювання (рольові ігри, моделювання ситуацій (судові слухання, рг-агенція, вибір товарів та послуг залежно від потреб тощо));
- віртуальна лабораторія (модель ідеального товару, паспорт ідеальної послуги, портрет ідеального продавця товарів і послуг, створення реклами товарів і послуг, споживчий тендер товарів і послуг);
- дослідження: практичні роботи (робота з діловими паперами, камеральні роботи (обробка статистичної інформації)); робота з джерелами інформації, довідковою літературою, нормативною базою, пошук інформації в Інтернеті; метод проектів; соціологічні дослідження (опитування, анкетування); самостійна робота (самостійна інтерпретація фактів, подій), підготовка повідомлення, рефератів, написання есе; кейс-метод.

Принцип прогностичності. Навчання старшокласників повинно не тільки задовольняти сучасні державні, суспільні освітні потреби, а й здійснювати певне випередження. Забезпечувати таке випередження дає можливість реалізація принципу прогностичності.

Значимо, що всі названі принципи взаємопов'язані між собою і їх треба враховувати на всіх етапах формування економічної культури старшокласників, всі вони виступають в органічній єдності, утворюючи певну структуру основних положень організації навчального процесу.

Висновок. Виділивши основні дидактичні принципи організації навчально-виховного процесу формування економічної культури старшокласників, ми отримали змогу теоретично побудувати модель формування економічної культури старшокласників в навчальному і виховному процесі.

1. Абалкин Л. И. *Российская школа экономической мысли: поиск самоопределения* // Школьный экономический журнал. – 2001. – №3. – С. 62 – 66.

2. Анисимов С. В. *Ценности реальные и мнимые.* – М.: Мысль, 1970. – 297 с.

3. Бабанский Ю.К. *Оптимизация процесса обучения* // Избранные педагогические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 318 с.

4. Дзундза А.І. *Соціоекономічна культура майбутніх фахівців. Теоретичний аспект* – Донецьк: Норд Комп'ютер, 2004. – 484 с.

5. Козлакова Г.О. *Теоретичні і методичні*

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

основи застосування інформативних технологій у вищій технологічній освіті – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.

6. Костишин Е.І. Обґрунтування структурних компонентів економічної культури старшокласників // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. – Львів: НЛТУУ. –

2007, вип. 17.8. – С. 317 – 326.

7. Талызина Н.Ф. Управление процессом управления знаний, 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 219 с.

8. Шпак О. Формування економічних суб'єктів – невід'ємна складова професійно-педагогічної діяльності освітянських кадрів // Молодь і ринок. – 2004. – № 1 (7). – С. 25 – 33.

Юрій Сичевський, аспірант кафедри англійської мови та перекладу

Національної академії Державної прикордонної служби України

ім. Б. Хмельницького

м. Хмельницький

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО- ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ- ПРИКОРДОННИКІВ

У статті висвітлено результати експериментального дослідження формування відповідальності як професійно-особистісної якості майбутніх офіцерів-прикордонників.

Постановка проблеми. Необхідність розв'язання проблеми формування відповідальності як важливої професійно-особистісної якості офіцерів-прикордонників вимагає створення відповідної педагогічної технології, дієвість якої потребує проведення експериментальної перевірки.

Аналіз останніх досліджень. Питанню дослідження відповідальності як психолого-педагогічної проблеми присвятили свої роботи чимало військових педагогів і психологів, зокрема В.О. Балашов [2], А.В. Барабанщиков [3], А.В. Німчінінов [5], І.О. Томківа [6], О.В. Торічного [7] та ін. Ці дослідники розглядають відповідальність як значущу професійно-особистісну якість військовослужбовців. Водночас, за всієї безперечної теоретичної і практичної значущості цих досліджень, необхідно вказати, що в жодному з них не проводилося експериментальне дослідження формування відповідальності як професійно-особистісної якості майбутніх офіцерів-прикордонників.

Метою статті є висвітлення результатів експериментального дослідження формування відповідальності як професійно-особистісної якості майбутніх офіцерів-прикордонників, яке здійснювалось у межах формувального експерименту на базі Національної академії

Державної прикордонної служби України з 2005 до 2007 року.

Виклад основного матеріалу. Формувальний експеримент було проведено в два етапи, які можна умовно позначити як етап цілепокладання та етап моделювання майбутньої професійної діяльності.

На етапі цілепокладання основну увагу було приділено залученню курсантів до процесу формування відповідальності шляхом сумісної з викладачем діяльності з формулювання цілей навчання у ВВНЗ, визначення умов, шляхів і засобів досягнення поставленої мети, а також через їх активну участь в самооцінці рівнів сформованості компонентів відповідальності.

Згідно з проведеним аналізом наукової літератури (Гамула [4], Афанасьєв [1]) і вивченням практики роботи ВВНЗ зроблено висновок, що для ефективного формування відповідальності у курсантів як майбутніх офіцерів на цю особистісну якість необхідно впливати в цілісності, враховуючи мотиваційний, гностичний, вольовий та емоційний компоненти. Виходячи з цього, шляхом анкетування було проведено проміжний контрольний зріз першого етапу експериментального дослідження.

Комплексний аналіз результатів анкетування курсантів дав змогу виявити рівні сформованості